

National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2026; 1(67): 118-121

© 2026 NJHSR

www.sanskritarticle.com

N. Sricharan

Research Scholar,

Dept. of Nyaya,

National Sanskrit University,

Tirupati, Andhra Pradesh

तर्कशास्त्रे तर्कसंग्रहस्य वैशिष्ट्यम्

N. Sricharan

सारांशः

संक्षेपतः, यथा भाषाज्ञानाय व्याकरणम् आवश्यकं भवति, तथैव विचारसौष्ठवाय, प्रामाणिकतर्काय, दर्शनशास्त्रेषु प्रवेशाय च तर्कसंग्रहस्य अभ्यासः अनिवार्यः प्राथमिकः कल्पः अस्ति। एतस्य पठनं विना कश्चिदपि विद्वान् तर्कशास्त्रे गतिं प्राप्तुं न शक्नोति।

तर्कशास्त्रस्य परिचयः (Introduction to Tarka Shastra)

तर्कशास्त्रं भारतीयदर्शनेषु अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं शास्त्रम् अस्ति। इदं 'न्यायशास्त्रम्' अथवा 'प्रमाणशास्त्रम्' इति नाम्ना अपि ज्ञायते। यथार्थज्ञानस्य प्राप्तये, सत्यस्य अन्वेषणाय, संशयस्य निवारणाय च तर्कशास्त्रस्य अध्ययनम् अनिवार्यं भवति।

१. व्युत्पत्तिः अर्थश्च (Etymology & Meaning)

तर्कः- तर्क्यन्ते प्रतिपाद्यन्ते पदार्थाः अनेन इति तर्कः। अर्थात् यस्य साहाय्येन विषयाणां विचारः, विश्लेषणं, युक्तिः च क्रियते, सः तर्कः।

शास्त्रम् - शिष्यते उपदिश्यते अनेन इति शास्त्रम्। यद् अनुशासनं करोति, सम्यक् ज्ञानं ददाति तत् शास्त्रम्।

तात्पर्यम्- सम्यक् चिन्तनस्य, अनुमानस्य, विचारविमर्शस्य च नियमप्रतिपादकं शास्त्रमेव तर्कशास्त्रम्।

२. मुख्यः उद्देश्यः (Main Objective)

तर्कशास्त्रस्य मुख्य उद्देश्यं 'प्रमा' (यथार्थज्ञानम् / Valid Knowledge) तथा 'प्रमाणम्' (ज्ञानस्य साधनम् / Means of Knowledge) इति एतयोः निरूपणम् अस्ति।

काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्¹

अर्थात् कणादस्य न्याय-वैशेषिकशास्त्रं पाणिनेः व्याकरणशास्त्रं च सर्वशास्त्राणाम् अध्ययने सहायके भवतः।

३. न्याय-वैशेषिकयोः सम्बन्धः (Connection with Nyaya & Vaisheshika)

तर्कशास्त्रे मुख्यतः द्वयोः दर्शनयोः समावेशः भवति।

न्यायदर्शनम् (महर्षिगौतमः)-अस्मिन् प्रमाणस्य, तर्कस्य, वाद-विवादस्य च प्राधान्यं अस्ति। वैशेषिकदर्शनम् (महर्षिकणादः)-अस्मिन् जगत्-पदार्थानां (सप्त-पदार्थानाम्) सूक्ष्मं विश्लेषणं क्रियते। उत्तरकाले एतयोः द्वयोः दर्शनयोः सम्मिश्रणेन 'तर्कशास्त्रम्' रूपेण एकः ग्रन्थप्रवाहः विकसितः।

४. तर्कशास्त्रस्य मुख्याः विषयाः (Key Concepts)

सप्त पदार्थाः (Seven Categories):

द्रव्यम् (Substance)

गुणः (Quality)

Correspondence:

N. Sricharan

Research Scholar,

Dept. of Nyaya,

National Sanskrit University,

Tirupati, Andhra Pradesh

कर्म (Action)

सामान्यम् (Generality)

विशेषः (Particularity)

समवायः (Inherence)

अभावः (Non-existence)

चत्वारि प्रमाणानि (Four Means of Knowledge):

प्रत्यक्षम् (Perception): इन्द्रियैः साक्षात् गृह्यमाणं ज्ञानम्।

अनुमानम् (Inference): हेतोः साहाय्येन साध्यस्य ज्ञानम् (यथा-धूमेन वह्नेः अनुमानम्)।

उपमानम् (Comparison): सादृश्येन संज्ञा-संज्ञि-सम्बन्धज्ञानम्।

शब्दः (Verbal Testimony): आप्तवाक्यं (विश्वसनीयस्य जनस्य वचनम्)।

Indic Civilizational Portal

५. प्रमुख-ग्रन्थाः प्रणेताश्च (Famous Texts & Authors)

न्यायसूत्राणि: महर्षिगौतमः

वैशेषिकसूत्राणि: महर्षिकणादः

तर्कसङ्ग्रहः - अन्नम्भट्टः (अयं ग्रन्थः बालानां तर्कशास्त्रप्रवेशाय अतीव प्रसिद्धः अस्ति)

तर्कभाषा- केशवमिश्रः

तर्कशास्त्रं न केवलं दर्शनस्य अङ्गम्, अपितु सर्वशास्त्रेषु बुद्धिं विशदयां कर्तुम्, इतरशास्त्राणां वाक्यानि सम्यगवगणाय साहाय्यते।

तर्कसंग्रहस्य वैशिष्ट्यम् (Features & Significance of Tarka Samgraha)

अन्नम्भट्टेन रचितः 'तर्कसङ्ग्रहः' न्याय-वैशेषिकदर्शनयोः अत्यन्तं लोकप्रियः, सुप्रसिद्धः, प्रवेशद्वारकः च ग्रन्थः अस्ति। न्यायशास्त्रस्य वैशेषिकशास्त्रस्य च सिद्धान्तान् एकीकृत्य अयं लघुकृयात्मकः ग्रन्थः रचितः। बालानां मन्दबुद्धीनां च कृते न्यायशास्त्रे प्रवेशार्थम् अयं ग्रन्थः अमृतोपमः अस्ति।

अस्य ग्रन्थस्य मुख्यानि वैशिष्ट्यानि अधो निर्दिष्टानि सन्ति-

१. प्रकरणग्रन्थत्वम् (Introductory Nature)

ग्रन्थकारः अन्नम्भट्टः अस्य ग्रन्थस्य आरम्भे स्वयमेव अस्य उद्देश्यं स्पष्टयति—

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम्।

बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसङ्ग्रहः॥

अस्य तात्पर्यं यत् बालानाम् (अर्थात् न्यायशास्त्रे नवप्रविष्टानां जिज्ञासूनाम्) अक्लेशेन ज्ञानप्राप्तये अस्य रचना कृता। अयं न तु कश्चन जटिलः प्रौढग्रन्थः, अपितु सुगमः प्रकरणग्रन्थः अस्ति।

२. न्याय-वैशेषिकयोः सुभगः समन्वयः (Synthesis of Nyaya & Vaisheshika)

प्राचीनकाले न्यायदर्शनं वैशेषिकदर्शनं च पृथक् पृथक् आस्ताम्। परन्तु अन्नम्भट्टः तर्कसङ्ग्रहे—

वैशेषिकस्य सप्त पदार्थान् (द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाय-अभावाः) अङ्गीकृतवान्। न्यायस्य चत्वारि प्रमाणानि (प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्दाः) 'गुण'-पदार्थस्य 'बुद्धिः' इति विभागे सन्निविष्टवान्। एतेन प्रकारेण द्वयोः दर्शनयोः समन्वयं कृत्वा एकीकृतं तर्कशास्त्रं उपस्थापितवान्।

३. भाषायाः प्राञ्जलत्वम् स्पष्टता च (Clarity & Precision of Language)

तर्कसङ्ग्रहस्य भाषा अतीव सरला, स्पष्टा, परिमार्जिता च अस्ति। अत्र प्रत्येकस्य पदार्थस्य, गुणस्य, प्रमाणस्य च निर्दोषं लक्षणम् (Unambiguous Definitions) दत्तम् अस्ति। लक्षणेषु अतिव्याप्ति-अव्याप्ति-असंभवरूप-दोषत्रयाणां वारणं कृत्वा अतिसंक्षिप्तवाक्यैः विषयः प्रतिपादितः।

४. पदार्थशास्त्रस्य वैज्ञानिकं निरूपणम् (Systematic Categorization)

अस्मिन् ग्रन्थे समस्तस्य जगतः पदार्थानां वर्गीकरणं वैज्ञानिकरीत्या कृतम् अस्ति। सप्त पदार्थाः जगतः सर्वमपि ज्ञानज्ञेयं वस्तु एतेषु सप्तसु अन्तर्भवति। नव द्रव्याणि पृथिव्यसेजोवाय्वाकाशकालदिगात्मनानां नवैव - इति भौतिक-अभौतिक-तत्त्वानामपि सम्यक् विवेचनं कृतम्। चतुर्विंशति गुणाः रूप-रस-गन्धादि-चतुर्विंशतिगुणानां विशदं लक्षणम्।

५. ज्ञानमीमांसायाः (Epistemology) सुक्ष्मा परीक्षा

ग्रन्थे ज्ञानस्य (बुद्धेः) द्वौ भेदौ प्रदर्शितौ - स्मृतिः अनुभवश्च। पुनः अनुभवस्य द्वौ भेदौ-यथार्थानुभवः (प्रमा) अयथार्थानुभवः (अप्रमा) च।

प्रमायाः साधकत्वेन चतुर्णां प्रमाणानां विस्तृतं विवेचनं कृतम्।

प्रत्यक्षम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानम् (षड्विधसन्निकर्षः)।

अनुमानम् परामर्शजन्यं ज्ञानम् (स्वार्थानुमानं परार्थानुमानं च, पञ्चवयववाक्यम्)।

उपमानम् संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानम्।

शब्दः आप्तवाक्यम्।

६. हेत्वाभासानां सुबोधं निरूपणम् (Analysis of Logical Fallacies)

अनुमानप्रमाणे दुष्टहेतूनाम् (हेत्वाभासानाम्) ज्ञानं वाद-विवादे पराजयवारणाय अत्यन्तम् आवश्यकम्। तर्कसङ्ग्रहे सव्यभिचार-विरुद्ध-सत्प्रतिपक्ष-असिद्ध-बाधित-इति पञ्च हेत्वाभासाः सोदाहरणं सरलेन क्रमेण व्याख्याताः।

७. दीपिका-टीकायाः साहाय्यम् (Self-Written Commentary)

अन्नम्भट्टः केवलं मूलग्रन्थं (तर्कसङ्ग्रहम्) रचयित्वा न तस्थौ, अपितु स्वयमेव तस्य उपरि 'तर्कसङ्ग्रहदीपिका' नाम्नीं व्याख्याम् अपि अरचयत्। मूलस्य गूढार्थान् अवगन्तुं स्वोपज्ञा दीपिका टीका अत्यन्तं सहायिका भवति।

तर्कसंग्रहदीपिकायाः विशेषता

अन्नम्भट्टेन विरचिता तर्कसंग्रहदीपिका (तर्कसंग्रहस्य स्वोपज्ञाव्याख्या) न्याय-वैशेषिकदर्शनयोः ग्रन्थेषु अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा प्रामाणिका च वर्तते। केवलं 'तर्कसंग्रहस्य' पठनैव दर्शनस्य गम्भीरतत्त्वानां बोधः न भवति, अतः स्वयं ग्रन्थकारेणैव तस्य विस्तारार्थम् अवबोधनार्थं च दीपिकाव्याख्या लिखिता।

तर्कसंग्रहदीपिकायाः प्रमुखविशेषताः अधोलिखिताः सन्ति

१. स्वोपज्ञाव्याख्या (Self-commentary)

तर्कसंग्रहदीपिकायाः प्रथमा प्रमुखा विशेषता इयमस्ति यत् इयं 'स्वोपज्ञाव्याख्या' (स्वयेव रचिता व्याख्या) अस्ति। मूलग्रन्थकारः एव यदा व्याख्यां रचयति, तदा मूलसूत्रस्य अथवा लक्षणस्य किं वास्तविकं तात्पर्यम् (तात्पर्यग्राहकत्वम्) आसीत्, तत् स्पष्टतया ज्ञायते। अत्र संशयस्य अवकाशः न अवशिष्यते।

२. नव्यन्यायरीतेः प्रयोगः

तर्कसंग्रहः यद्यपि बालानोऽवबोधार्थं सरलेन क्रमेण लिखितः, तथापि दीपिकायां नव्यन्यायस्य परिष्कारशैल्याः (लक्षणपरिष्कारस्य) दर्शनं भवति। अत्र अतिव्याप्तिः, अव्याप्तिः, असम्भव-दोषणां वारणाय 'व्यावर्त्य' (Why a specific word is inserted in a definition) स्पष्टीकृतम्। पद कृत्यम् (Padakritya) अर्थात् लक्षणे एकैकस्य पदस्य किं प्रयोजनम् अस्ति, तत् अतीव सूक्ष्मतापूर्वकं विचारितम्।

३. न्याय-वैशेषिकयोः समन्वयः

तर्कसंग्रहदीपिका न्यायदर्शनस्य वैशेषिकदर्शनस्य च सुदृढं समन्वयं करोति। सप्त पदार्थाः (वैशेषिकमतम्) तथा षोडश पदार्थाः (गौतमस्य न्यायमतम्) एतयोः द्वयोः मतयोः कथम् एकरूपता अथवा अन्तर्भावः भवति, तत् दीपिकायां स्पष्टतया दर्शितम्। वैशेषिकाणां 'द्विविधं

प्रमाणम्' (प्रत्यक्षं अनुमानं च) तथा नैयायिकानां 'चतुर्विधं प्रमाणम्' (प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्दाः) एतयोः विचारं कृत्वा नैयायिकमतस्य संस्थापनं कृतम्।

४. पूर्वपक्ष-सिद्धान्तपद्धतिः (Khandana-Mandana Style)

दीपिकायां केवलं लक्षणानि न उक्तानि, अपितु अन्येषां दर्शनानां (यथा—मीमांसा, बौद्ध, साङ्ख्य, वेदान्त इत्यादीनाम्) मतं पूर्वपक्षरूपेण उपस्थाप्य तस्य खण्डनं कृत्वा न्यायसिद्धान्तस्य मण्डनम् कृतम्।

उदाहरणार्थम्: समवायसम्बन्धस्य सिद्धौ, ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्व-परप्रकाशत्वविचारे, तथा च शक्तेः अतीन्द्रियत्व-स्वीकारविषये मीमांसक-बौद्धमतानां प्रौढिपूर्णं खण्डनं दीपिकायां दृश्यते।

५. शास्त्रीयप्रमाणता एवं प्राञ्जलभाषा

प्रमाणपुरःसरं वर्णनम्: दीपिकायाम् अन्नम्भट्टेन प्राचीनन्यायाचार्याणां (उदयनाचार्य-गङ्गोपाध्याय-जयन्तभट्टादीनाम्) मतानां प्रमाण-रूपेण उल्लेखः कृतः। संक्षिप्तता एवं स्पष्टता: व्याख्या अतिविस्तृता नास्ति येन छात्रः खिद्येत्, न च अतिसंक्षिप्ता येन भावः अस्पष्टः तिष्ठेत्। इयं 'नातिसंक्षिप्त-नातिविस्तृता' भाषाशैली ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं वर्धयति।

६. अध्ययन-अध्यापनसौकर्यम्

शास्त्राभ्यासस्य प्रथमे सोपाने प्रविशतां छात्राणां कृते दीपिका मार्गदर्शनं करोति। न्यायशास्त्रस्य कठिनतर्कप्रणालीं (Logic and Epistemology) बोधयितुं दीपिका व्याख्या सेतुवत् कार्यं करोति।

तर्कसंग्रहदीपिकायाः विशेषता

अन्नम्भट्टेन विरचिता तर्कसंग्रहदीपिका (तर्कसंग्रहस्य स्वोपज्ञाव्याख्या) न्याय-वैशेषिकदर्शनयोः ग्रन्थेषु अत्यन्तं महत्त्वपूर्णा प्रामाणिका च वर्तते। केवलं 'तर्कसंग्रहस्य' पठनैव दर्शनस्य गम्भीरतत्त्वानां बोधः न भवति, अतः स्वयं ग्रन्थकारेणैव तस्य विस्तारार्थम् अवबोधनार्थं च दीपिकाव्याख्या लिखिता।

तर्कशास्त्रपठितृणां तर्कसंग्रहस्य आवश्यकता

न्याय-वैशेषिकदर्शनयोः तथैव समग्रस्य भारतीयदर्शनस्य (तर्कशास्त्रस्य) प्रवेशद्वारे 'तर्कसंग्रहः' प्रथमं मुख्यं च सोपानम् अस्ति। अन्नम्भट्टेन स्वयमेव ग्रन्थस्यारम्भे उक्तम्

"निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम्।

बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः॥"

अत्र 'बालाः' इत्यस्य अर्थः शिशुः न, अपितु व्याकरण-काव्याद्यधीत-अनधीत-शास्त्र-जिज्ञासुः (ये व्याकरणं काव्यं च पठितवन्तः किन्तु

शास्त्रेषु नवीनाः सन्ति) इति अस्ति। तर्कशास्त्रपठितृणां (न्यायशास्त्रस्य अध्येतृणाम्) कृते तर्कसंग्रहस्य आवश्यकता किमर्थं वर्तते, तस्याः प्रमुखानि कारणानि अधोलिखितानि एवं सन्ति।

१. परिभाषाणां पदानां च स्पष्टं ज्ञानम् (Foundational Terminology)

तर्कशास्त्रस्य भाषा अतीव पारिभाषिकी, सूक्ष्मा, सुलक्षिता च भवति। तर्कसंग्रहे:

सप्त पदार्थाः (द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायाभावाः)

चतुर्विधप्रमाणानि (प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्दाः)

कारणविचारः (समवायि-असमवायि-निमित्तकारणानि)

एतेषां सर्वेषां मूलभूतानां सिद्धांतानां लक्षणानि अत्यन्तं सरलया, स्पष्टया, निर्दुष्टया च भाषया दत्तानि सन्ति। एतासां परिभाषाणां ज्ञानेन विना उत्तरकालीन-प्रौढग्रन्थानां बोधः असम्भवः अस्ति।

२. नव्यन्यायभाषायाः (Logical Methodology) प्रवेशः

नव्यन्याये 'अवच्छेदकत्वम्', 'प्रतियोगित्वम्', 'संसर्गिता', 'प्रकारता' इत्यादयः परिष्कारप्रकाराः प्रयुज्यन्ते। तर्कसंग्रहस्य (विशेषतः तर्कसंग्रहदीपिकायाः) अभ्यासेन छात्राः एतां कठिनं तर्कशैलीं क्रमेण अवगन्तुं शक्नुवन्ति।

३. न्याय-वैशेषिकयोः समन्वयात्मकं ज्ञानम्

प्राचीनकाले न्यायशास्त्रम् (गौतमप्रणीतम् - मुख्यतः प्रमाणशास्त्रम्) तथा वैशेषिकशास्त्रम् (कणादप्रणीतम् - मुख्यतः प्रमेयशास्त्रम्) पृथक् पृथक् पद्यते स्म। अन्नम्भट्टः तर्कसंग्रहे एतयोः द्वयोः दर्शनयोः एतादृशं सुन्दरं समन्वयं कृतवान् यत् एकमेव ग्रन्थं पठित्वा छात्रः दर्शनद्वयस्य सारं प्राप्नोति।

४. अन्यशास्त्राणाम् अवबोधने अनिवार्यत्वम् (Gateway to All Shastras)

भारतीयपरम्परायाम् एका प्रसिद्धा उक्तिः अस्ति। वेदान्तः, मीमांसा, व्याकरणम्, धर्मशास्त्रम्, अथवा साहित्यशास्त्रम्—एतेषु सर्वेषु शास्त्रेषु पूर्वपक्ष-सिद्धान्तयोः खण्डन-मण्डनार्थं न्यायशास्त्रस्य युक्तीनाम् (Logic) एव प्रयोगः भवति। तर्कसंग्रहस्य अध्ययनेन अन्येषु शास्त्रेषु प्रविष्टं मार्गः सुगमः भवति।

५. हेत्वाभासानां दोषज्ञानम् (Valid vs. Invalid Reasoning)

तर्कशास्त्रस्य मुख्यम् उद्देश्यं सम्यक् ज्ञानस्य (प्रमायाः) प्राप्तिः तथा च भ्रमस्य/संशयस्य निवारणम् अस्ति। तर्कसंग्रहे 'अनुमानखण्डे' पञ्च हेत्वाभासाः (सव्यभिचार-विरुद्ध-सतप्रतिपक्ष-असिद्ध-बाधिताः) वर्णिताः सन्ति। एतेषां ज्ञानेन छात्रः स्वकीये तर्के दोषाणां परिहारं कर्तुं, परेषामसत्यतर्कस्य खण्डनं कर्तुं च समर्थः भवति।

६. संक्षेपतः शास्त्रीयविषयाणां ग्रहणम्

प्रौढग्रन्थाः यथा - मुक्तावली (न्यायसिद्धान्तमुक्तावली), तत्त्वचिन्ता-मणिः, न्यायकुसुमाञ्जलिः इत्यादयः अतीव गम्भीराः सन्ति। साक्षात् तेषां ग्रन्थानां पठनं नवीनछात्राणां कृते क्लेशकरं भवति। तर्कसंग्रहः 'लघुकायः अपि महानिधिः' अस्ति, यः अल्पे एव काले समग्रायाः तर्कविद्यायाः खाकां (Overview) ददाति।

परिशीलितग्रन्थसूची -

१. अन्नम्भट्टः। तर्कसंग्रहः। सम्पा. गोवर्धनपण्डितः। मुंबई: श्रीवेङ्कटेश्वरप्रेस, १८९७।

२. मधुसूदनः पि.। न्यायशास्त्रसारम्। हैदराबादः वेदान्तवर्धिनीप्रेस, २०२२।

पाद टिप्पणी

१ अज्ञातकर्तृकः

२ तर्कसंग्रहस्य प्रथमश्लोकः

३ तर्कसंग्रहस्य प्रथमश्लोकः